

НЕВЯНА ДОНЧЕВА-ПАНАЙОТОВА (Велико Търново)

СТАРОРУСКИТЕ ЛЕТОПИСИ ЗА ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Староруската летописна традиция няма равна на себе си в другите славянски литератури. В многобройни местни летописи и общоруски летописни сводове се проследява световната и руската история от най-древни времена до късното средновековие. Ето защо в науката е общо-признато, че те имат първостепенно значение за проучването на политическата и културната история на средновековна Русия. Това означава, че нито едно историческо събитие и нито една историческа личност от епохата на руското средновековие не могат да бъдат проучени без свидетелствата и оценките на старите руски летописи¹. Естествено е те да се отчитат и при осветляване биографията на Григорий Цамблак — един от най-бележитите представители на Търновската книжовна школа и на българо-руското литературно общуване през XIV—XV век.

И наистина повечето от биографите и изследвачите на Цамблаковата личност нерядко прибегват до свидетелствата на староруските летописи за по-вярното и по-пълното очертаване проявите на многостранното му обществено-политическо и културноисторическо дело. В много случаи обаче тези позовавания имат частичен и епизодичен характер. Днес информацията на староруските летописи за административно-църковната, обществено-политическата и литературнотворческата дейност на Григорий Цамблак може да бъде обогатена, съпоставена и анализирана благодарение на две важни обстоятелства: първо, вече са издадени и проучени няколко десетки произведения на местната и централната летописна традиция в средновековна Русия; второ, достояние на учените станаха и някои илюстрирани летописни сводове, макар и все още необнародвани, които освен летописния текст съдържат и извънредно интересни илюстрации, обогатяващи с детайлите си летописната информация и подпомагащи нейната научна оценка.

На Григорий Цамблак посвещават специални статии едни от най-представителните произведения на изключително продуктивната местна

и общоруска летописна традиция в средновековна Русия: Белоруско-Литовските летописи, Лвовската I летопис, Новгородските летописи, Никаноровата летопис, Холмогорската летопис, Новгородско-Софийските летописи, Въскресенската летопис, Уваровата летопис, Пискарьовската летопис, Московският летописен свод от края на XV в., Никоновата летопис, Степенната книга, Илюстрираният летописен свод от XVI в. и др. Разбира се, в тях е отразен руският период в живота и дейността на Цамблак (1406—1420), наситен с драматични житейски обрати и големи творчески дела. С историческа конкретност се отличават летописните разкази за сложната и продължителна борба на Григорий Цамблак да заеме митрополитската катедра в Киев, за тържествената му хиротония на 15 ноември 1415 г. за киевски и литовски митрополит, за активната му църковна, политическа и книжовна дейност през най-зрелия период на неговия живот.² При това в някои от тези летописи се откриват уникални сведения за Цамблак, непознати от други исторически извори — например за българската му народностна принадлежност, за отношенията му с литовския княз Витовт (1392—1430), за времето и мястото на неговата смърт и др.³

В летописите са поместени по-обширни или по-кратки статии за най-важните събития в живота и дейността на Гр. Цамблак на руска земя. Те са разположени под годините 6922 (1414), 6923 (1415), 6924 (1416), 6926 (1418) и 6927 (1419). Това не означава, че всички летописи, които съдържат сведения за Григорий Цамблак (около 30 на брой), предлагат задължително под посочените години обстоен, фактологически богат и конкретен разказ за руския период в живота и дейността му. Повечето от тях разполагат своите известия само под някои от тези години и то в различни редакции, които обикновено не засягат същността на информацията, а предимно обема ѝ.

Текстологическите наблюдения над статиите за Цамблак в различните летописи очертават извънредно сложна картина на движение на информацията в резултат от съкращаване или добавки, на нови извори или нови политически и идеологически трактовки, на стилистични изменения и авторски предпочитания. Не случайно се казва, че староруските летописи са без начало и без край. Сложното взаимодействие между местните и общоруските летописи, взаимопроникването помежду им, интерполирането и съкращаването на текстове в тях, напластяванията и редактирането в продължение на векове довеждат до огромни затруднения при опитите да се разграничи изконната информация от следващите авторски и редакторски намеси.

Тук се предлага един първи опит за систематизиране на летописните известия за Цамблак, което позволява не само те да бъдат проследени във времето и пространството, но и да се уточнят важни моменти от биографията и дейността на бележития църковник, политик и писател.

Текстологическите наблюдения, съпоставки и анализи на всички материали за Цамблак в местните летописи, от една страна, и в общо-

руските летописни сводове, от друга, очертават две основни групи летописни известия, които предлагат както различна по обем информация като цяло и по години, така и различни авторски и редакторски тълкувания и оценки на отразените моменти от Цамблаковата дейност в Русия. От своя страна всяка една от тези две основни групи включва по две редакции в зависимост от обхвата и детайлизирането на събитията и засвидетелстваната гледна точка за тях. Веднага обаче трябва да се каже, че както между двете основни групи, така и между техните редакции няма сериозни дисонанси и противоречия. Напротив, всички те взаимно се преливат, допълват и обогатяват, очертавайки контурите на най-зрелия период в живота на големия църковен, политически и културен деец.

И така каква информация съдържат местните руски летописи за Григорий Цамблак?

Най-напред, разбира се, вниманието е насочено към белоруските, литовските и западноруските местни летописи, които би трябвало да съдържат най-много и пълни известия за Григорий Цамблак поради обстоятелството, че неговата епархия като Киевски митрополит е обхващала земите на Западна Русия и Литва с епископски центрове Чернигов, Полоцк, Луцк, Владимир Волински, Галич, Смоленск, Холмск, Червен, Туров. За съжаление обаче се оказва, че белоруско-литовските и западноруските летописи съдържат най-малко вести за Цамблак, макар да сочат поразително единство в информацията си с незначителни езиковостилни, но не и смислови разночетения. От известните и публикувани досега 19 белоруско-литовски летописи, повечето от които са написани на старобелоруски (но има и на латински, литовски и полски език), статии за Цамблак съдържат следните 8 летописи: Никифоровата (от XV в.), Супрасълската (от 1520 г.), Слуцката (от първата половина или средата на XVI в.), Академическата (от първата половина на XVI в.), Летописи на Красински (от XVI в.), Летописи на Рачински (от втората половина на XVI в.), Румянцевската (от края на XVII в.) и Евреиновската летопис (също от края на XVII в.)⁴. Почти всички белоруско-литовски летописи не са големи по размер и не са оформени като отделни книги, а са включени в сборници с различно съдържание. Това отчасти обяснява липсата на летописни статии за всички години, прекъсването понякога на изложението за няколко години или повествуването само за определени градове или отделни личности.

Най-ранното известие за Цамблак в белоруско-литовските летописи е поместено под година 6922 (1414). При това то е налице само в две от тях и не се открива в никакви други руски летописи. Единствено Никифоровата (от XV в.) и Супрасълската летопис (от 1520 г.) сред „московските вести“ за 1414 г. отбелязват: „Тогѡда вѡи Цамѡвѡлак на Москвѣ.“⁵ Тази кратка вест е твърде любопитна, макар да остава изолирана от съвременната и по-късната местна и общоруска летописна традиция. Да се говори за пребиваване на Григорий Цамблак в Москва, дава основание и неговото „Надгробно слово за митрополит Киприан“, което според

податките в него най-вероятно е било произнесено над гроба на митрополит Киприан в московския Успенски събор през 1409 г.⁶ Не е изключено обаче, както свидетелстват Никифоровата и Супрасълската летопис, през следващите години в хода на борбата за Киевската митрополитска катедра и водените преговори с московския митрополит Фотий Цамблак отново да е посещавал Москва.

Другата летописна статия за Цамблак, която се явява обща за посочените осем белоруско-литовски летописи, е поместена под година 6924 (1416) и се отнася за избирането му за Киевски митрополит. Текстът ѝ в най-старата от тях — Никифоровата — гласи: „В лѣто 6924. По волю попущенію князь великий Витовт умысливъши ему по своему хотѣнію, собрав епископы рускыя, иже в области его живущии: Феодосіи полоцкыи, гречѣин, Исакии черниговскыи, Деонисіи луцкыи, Харитон володимѣрьскыи, Евфиміи туровскыи, и тѣми епископы постави Києву митрополита Григорія бѣлгарина Цамвлага мѣсяца ноября 15 день”.⁷ Както се вижда, тази летописна статия само регистрира избирането на Цамблак за киевски митрополит от петима епископи, които изпълняват желанието на великия княз Витовт, но не се загатва за противене от тяхна страна и липсват обвинения в неканоничност на избора. По съдържание текстовете на статията в осемте белоруско-литовски летописи са близки и не предлагат значителни смислови разнечетения, но се налагат и някои уточнения. Докато Никифоровата, Супрасълската, Слуцката и Академическата летопис посочват точно имената на епископите, избрали Цамблак, в летописите на Красински и Рачински, в Румянцевската и Евреиновската летопис се съобщава, че изборът е осъществен от полоцкия, черниговския, туровския, луцкия и владимирския епископ, но не се посочват имената им. Тези летописи предлагат и различно изписване на фамилията на Григорий Цамблак: Цамвлак, Цамивлик, Цамивлак. По-силно впечатление обаче прави нюансировката при определяне на неговата народностна принадлежност. Докато в първите четири летописи името му е придружено от уточнението „бѣлгарина” (или „колгарина”, „колгаринина”), в останалите летописи това уточнение гласи: „з Колгарское земли” („...поставил у Великом княжествѣ Литовском митрополита на имя Григорія з Колгарское земли Цамивлага”). В случая обаче явно не става дума за някакво смислово противоречие, а за различен начин на изразяване. Заслужава да се подчертае, че летописците обичат да отбелязват специално народностната принадлежност на църковните йерарси, когато те не са руснаци. Така сред епископите, избрали Григорий Цамблак по волята на Витовт, летописците придружават името на полоцкия епископ Теодосий с уточнението „гречѣин” („грек”). Така че уточнението на народностната принадлежност на новоизбрания киевски митрополит Григорий Цамблак с думите „колгарин” или „з Болгарское земли” не е случайност, а логическа закономерност.

Западнаруските местни летописи — Львовската I, Кратката Киевска летопис, Синописът — не прибавят нищо ново и съществено към биографията на Цамблак в сравнение с Белоруско-Литовските летописи.

И тяхната информация се отнася само за избирането му за киевски митрополит, което показва връзката им с белоруско-литовската летописна традиция⁸. От тях само Синописът (кратко събрание от различни летописи) загатва за конфликта между княз Витовт и Московската митрополия, който послужва като мотив и оправдание за избирането на отделен киевски митрополит⁹. Това показва, че Белоруско-Литовските и западноруските летописи принадлежат към една обща летописна традиция, която, колкото и да е странно, предлага най-оскъдната информация за Григорий Цамблак, отнасяща се само до избора му за киевски и литовски митрополит. Необяснимо е премълчаването на други вести за именития църковник, като се има предвид, че в поместените летописни статии не се съдържат никакви обвинения към него и интронизацията му не е обявена за неканонична. По всичко изглежда, че това не е резултат от тенденциозен подбор на сведенията, а до реален арсенал от източници на информацията, от авторското и редакторското отношение към църковната и държавната власт и не на последно място от предпочитаната краткост в този тип местни летописи.

Любопитна картина представят местните летописи, възникнали в райони и центрове, отдалечени от Западна Русия и Литва, които не са влизали в епархията на Григорий Цамблак като киевски митрополит. Някои от тях като Псковските летописи (първа и втора), Новгородската III летопис, Двинският летописец и др. не съдържат изобщо сведения за него¹⁰. Други пък като Новгородската I (от края на XV или началото на XVI в.), Новгородската II (от края на XVI или началото на XVII в.), Софийската I (наричана още Новгородско-Софийска или Новгородска V летопис, от края на XV в.), Софийската II (от XVI в.), Холмогорската (от средата на XVI в.) летопис и др. поместват освен статията за избирането на Цамблак за митрополит на Киев от свикания от княз Витовт Литовски събор от шестима епископи (под 1415 г.) и статии за други Цамблакови прояви, наличието на които свидетелства повече за случайност в подбора, отколкото за системност в изложението на информацията. Така например освен статията за интронизацията на Цамблак, която е еднаква във всички посочени летописи, в Новгородската I летопис е поместена и статия за смъртта му, в Софийската I, Софийската II и в Холмогорската летопис е поместена статия за спора на Цамблак с княз Витовт по въпросите на вярата, както и обвинителната грамота на московския митрополит Фотий срещу „църковния метежник“ Цамблак¹¹. А има и местни летописи като Ермолинската (от 70-те години на XV в.) и Никаноровата (от последната четвърт на XVII в.), които, макар да издават по-голямо внимание към Цамблаковата личност, пак предлагат статии само под годините 1415 и 1418, отразяващи същите събития, за които повествуват Новгородските и Софийските летописи¹². Това показва, че в местните летописи информацията за Цамблак има епизодичен характер в резултат на ограничената база от източници и естествено доминиращата местническа тенденция да се проследява предимно историята на съответното

княжество, район или център. Покрай проникналите сведения за личности и събития от други райони се оказват и вестите за киевския и литовски митрополит Григорий Цамблак, но в тези летописи те са фрагментарни и случайни.

Във втора, самостоятелна група, която е и по-многобройна, се обединяват летописите, съдържащи пълен корпус от известия за Цамблак. В нея влизат предимно произведения на московското летописание, но тя не може да се нарече „чисто московска група“, тъй като същият корпус сведения се открива и в отделни местни летописи. Наблюденията и изводите над статиите за Григорий Цамблак в тях показват наличието на две редакции — първа и втора, като между тях съществува безспорна текстуална, идейна и формална зависимост. Първата редакция е представена най-вече в летописите и летописните сводове с „московски произход“, но с „общоруски характер“: Московския летописен свод от края на XV в. (по-точно от 1479—1480 г.)¹³, Летописния свод от 1497 г.¹⁴, Летописния свод от 1518 г. (наричан още Уварова летопис)¹⁵, Степенната книга (от 1560 — 1563 г.)¹⁶, Възкресенската летопис (от края на XVI в.)¹⁷. Същата редакция обаче се открива и в някои местни летописи, но с „общоруска платформа“, каквито са Новгородската IV летопис (от последната четвърт на XV в.)¹⁸ и Пискарьовският летописец (от първата половина на XVII в.)¹⁹.

В тях статиите за Цамблак са разположени под годините 1415 (или 1416), 1417, 1418, 1419 и съдържат информация за избирането му за киевски митрополит (под 1415 г.), за спора му с литовския княз Витовт по въпросите на вярата и обвиненията в неканоничност на избора му, отправени от московския митрополит Фотий (под 1417 г.), за завръщането му в Литва сред пребиваване в Рим и Констанц (под 1418 г.) и за смъртта му (под 1419 г.). Степенната книга предлага почти същата по обем информация, но в твърде особена редакция, като известията не са систематизирани по години, а са поместени като цялостен разказ в рамките на Сказанието за киевския и московския митрополит Фотий (XIV степен, гл. 16).

Текстологическите проучвания довеждат до извода, че съществува още една група летописни паметници, които съдържат най-богатата информация за Григорий Цамблак. Те се родят извънредно много с летописите, съдържащи първата редакция известия за него, по „московския си произход“ и „общоруския си характер“, но предлагат в сравнение с тях значително по-разширена редакция на летописните статии за Цамблак, нови материали и оценки за него, поради което тази редакция трябва да се разглежда като отделна, втора редакция. Тя е представена в най-пълните сводове на руското летописание, които се оценяват и като най-значителните явления в руската средновековна историография — Никоновата летопис от 20^{-те}—30^{-те} години на XVI в.²⁰ и Илюстрирания летописен свод от 60^{-те}—70^{-те} години също на XVI в.²¹

Според обстояните кодикологически, палеографски и текстологични

наблюдения и изследвания на Б. М. Клос Никоновата летопис е съставена в митрополитския скрипторий в Москва в края на 20-те и началото на 30-те години на XVI в. при прякото участие и непосредствената редакторска работа на московския общоруски митрополит Даниил (1522—1539 г.), крупен книжовник и писател на своето време²². Съставянето ѝ е едно от важните звена в цялостната система от мероприятия и ръкописи, създадени в скриптория при московската митрополитска катедра във връзка с църковния събор през 1531 г.²³

Никоновата летопис се опира на широка извороведска основа, която включва извори от Лаврентиевско-Троицката група, Тверски извори, извори от Новгородско-Софийската група и Московските великокняжески сводове от последната третина на XV в. А тъй като тя е съставена в канцеларията на московския митрополит, нейният съставител безспорно е имал достъп и е използвал и архива на руската митрополия²⁴. От него са проникнали в летописа някои уникални сведения, както и творения на някои руски митрополити. Между тях безспорно са Грамотата на митрополит Фотий за анатемосването на Григорий Цамблак и Оправдателната грамота за избирането на Цамблак за киевски митрополит, която, по всичко изглежда, е негово авторско дело.

През втората половина на XVI в. Никоновата летопис е използвана при съставянето на най-крупното летописно-хронографско произведение на средновековна Русия — Илюстрирания летописен свод. Тази „истинска историческа енциклопедия“ е създадена по нареждане на цар Иван Грозни в периода 1568—1576 г. В текст и рисунки тя проследява световната и руската история от най-древни времена до края на третата четвърт на XVI в., което я прави „най-пълната енциклопедия на исторически знания в средновековна Русия.“ Над нейното реализиране работи цял щаб преписвачи и художници в царския скрипторий, намиращ се в Александровското преддверие при съборната църква „Покров Богородичен“. Летописният текст почти на всички страници е илюстриран с великолепни миниатюри, чиито брой в целия свод е над 16 хиляди.

От този уникален историко-художествен паметник са запазени десет тома, от които три са посветени на световната история, а седем на руската. Внушителните по формат и обем, по замисъл и изпълнение, по съдържание и идеен пълнеж корпуси на поредицата проследяват световната и руската история в хронологическа последователност, поради което образуват едно цяло, характеризиращо се с комплекс палеографски особености и с единни изобразителни средства²⁵.

Цикълът с летописни известия и миниатюри за Григорий Цамблак е поместен във втория Остерманов том на Илюстрирания свод и както Никоновата летопис, на която той се опира изцяло, представя втората, разширена редакция на пълния корпус летописни сведения за Цамблак²⁶. Уникалността на този корпус се дължи както на обстоятелството, че съдържа най-богатата летописна информация за именития църковник и книжовник, така и на факта, че най-значителните моменти в нея са

илюстрирани с високо художествени миниатюри, които в някои отношения с детайлите си допълват летописния текст²⁷.

Всички тези наблюдения, констатации и изводи убедително се потвърждават от сравнителния анализ между текстовете на двете редакции на статиите за Цамблук, поместени в общоруските летописи и летописни сводове.

Както местните, така и общоруските летописи откриват блоковата си информация за Цамблук с разказа за неговото избиране за киевски митрополит през 1415 г. (или 1416 г.), като нито едните, нито другите се интересуват от жизнената му съдба и пътя му в църковната йерархия до този момент. Летописната статия за това събитие от първата редакция е максимално лаконична и фиксира фактите без особена идейна ангажираност и оценка: (6923) Тога же осени князь великий Китеовъ, събравъ епископы области своей, Исакия Черниговскаго, Федосия Полотвскаго, Дионисия Лучьскаго, Герасима Колодиньскаго, Харитона Холмьскаго, Евфимия Туровскаго, и рече к ним: „поставите ли митрополита Григория Цамблук Болгарина“. Онем же не хотяциим сего сотворити, и глагола имъ: „аще не поставите его, то злѣ умрете“. И поставиша его мѣсяца ноябрь 15 день, не по правилу свѣтлыхъ отецъ, не шлю к Цариграду“²⁸. Акцентите в тази статия са пределно ясни: първо — хиротонията на Цамблук за митрополит става по волята на княз Витовт, който със заплаха принуждава шестима епископи от подвластните му земи да ръкоположат неговия избраник, второ — тази хиротония е в противоречие с църковния канон и без съгласието на Цариградската патриаршия. Както се вижда, статията от първата редакция не съдържа каквато и да било мотивировка на решението на литовския княз да постави отделен митрополит в Киев и да отдели Западна Русия и Литва в църковно отношение от Москва, нито пък разгръща подробен разказ за събитията, предхождащи самата интронизация на Цамблук, или пък за настъпилите събития след нея. В това отношение втората редакция на същата статия в Никоновата летопис и Илюстрирания летописен свод предоставя много по-богати на вести и коментари към тях.

Най-напред под година 6922 (1414) Никоновата летопис и Илюстрираният летописен свод разказват подробно предисторията на Цамблукото избиране за киевски митрополит. Според тях до него се стига в резултат от негодуванието на княз Витовт и литовците от „Фотиевото насилие“, които обвиняват московския митрополит Фотий, грък по народност, че не зачита достатъчно западните области на епархията си и не ги посещава. Те се опитват да решат въпроса по каноничен ред, като изпращат свои пратеници и грамоти до патриарха и императора в Цариград с искането да бъде ръкоположен княжеският избраник Григорий Цамблук за митрополит на Киев. И едва след като получава отказ от цариградските църковни и светски власти, княз Витовт решава да свика събор на литовските и западноруските епископи, които да извършат официалната интронизация: „И посла Китеовъ ко Ц(а)риград к' патриарху жаловы мнуги на Фотѣ митрополита, посла же и Григоріа Цамблук чтовы

поставилъ его въ митрополиты на Кіевъ: „иначе ко—рече — не можно избѣгти ѿ Фотіеѣа насилія, аще на Кіевъ митрополитъ не поставитъ съ друугиѣи.“ Посла же грамоты и ко ц(а)рю. Ц(а)рь же с(а) патриархомъ сѣе слышавъ и не въсхотѣша сего. Китоотъ же повелѣа еп(и)с(ко)помъ своимъ выны писати на Фотіѣа митрополита и послати въ Константиноградъ ко ц(а)рю и къ патриарху и чтобы поставили имъ Григоріа Цамбла(а)ка въ митрополиты на Кіевъ. Ц(а)рь же и патриархъ не восхотѣша сего.”²⁹ Както се вижда, този епизод от втората редакция изобилства с фактологически подробности, които не само целят да въведат в сложната и драматична битка за високія църковен пост между Литва, Москва и Цариград, но и да мотивират нейното развитие по-нататък. След отказа на Цариградската патриаршия да ръкоположи Григорий Цамблук за киевски митрополит се налага княз Витовт да преодолее съпротивата и на местните епископи, които също отказват да се подчинят на княжеската воля, като се позовават на църковния канон и на утвърдената практика при подобни действия: „Къ лѣто 6924. Тоѣ же ѿѣхъ Г(оспод)ъ Б(о)гъ попусти, грѣхъ ради нашихъ, Кіевскои митрополіи на двѣ области раздѣлити съ, іаже не подобае; г(лаго)летъ ко ко с(а)щенъныхъ правилѣхъ, іако не подобае быти въ единой власти двѣма митрополитомъ. Китоотъ же Кестоуевичъ кн(а)зь велики литовскіи, своеѣ власти собравъ еп(и)с(ко)пы православныѣ: Ісакіа Черниговскаго, Феодосіа Полотцкаго, Дешнисіа Лоучьскаго, Герасима Владимірскаго, Івана Галичскаго, Секастіана Смоленскаго, Харитона Холмьскаго, Павла Червенскаго, Соуфиніа Тугровскаго, и рече к нимъ: „Поставите ли въ митрополиты на Кіевъ Григоріа Самблѣака Болгарина.“ Онемѣже не хотѣшииъ сего сотворити, коіаще с(а) в(о)га и с(а)щенъныхъ и в(о)ж(е)ственъныхъ правилъ заведеіа...“ Следва мотивирана обосновка на несъгласието на епископите, в която се акцентува на два момента: църковният канон забранява в една епархия да светителстват двама митрополити и разделението между светската и църковната власт не позволява на князете да участват в решаването на църковните дела. Едва тогава Витовт отправя към епископите заплахата, цитирана и в първата редакция на летописната статия: „аще не поставите ли митрополита въ моеи земли на Кіевъ, то злѣ оумрѣте“. В края на краищата действащ закон се оказва княжеската воля, която принуждава епископите, въпреки нежеланието си да ръкоположат българина Григорий Цамблук на 15 ноември 1415 г. на поста киевски митрополит: „Еп(и)с(ко)пы же прежереченіи вси соборніи и неколю поставиша Григоріа Самблѣака Болгарина митрополитомъ на Кіевъ, м(е)с(ѣ)ца ноевбра въ ѿд(ень).“

Както беше посочено, летописната статия от първата редакция на общоруските летописи и летописни сводове не съдържа никаква информация за действията на княз Витовт и Цамблук непосредствено след официалната интронизация. Втората редакция обаче на същата статия предлага изключително любопитното известие за опита на Витовт да оправдае неканоничността на Цамблуквия избор, като нарежда на епископите да съставят съборна грамота под диктовката на самия Григорий Цамблук: „И повелѣ Китоотъ написати широкое слово; шни же

шт Китоѡта принужени вѣвѣше, сѣдше з Григоріемъ с митрополитомъ своимъ, егож(е) сами поставиша, написаха шправдателное слово сице: „Есѣко даганіе бл(а)го, и всѣко даръ совершениъ...” Следва текстът на една пространна оправдателна грамота, която с основание трябва да се разглежда като Цамблаково творчество и която заслужава специално изследваческо внимание. Тук ще отбележа само, че Никоновата летопис и Илюстрираният летописен свод са единствените руски летописи, които съдържат пълния текст на това интересно Цамблаково произведение.

Следващото летописно известие за Григорий Цамблѡкъ отразява спора му с литовския владетел Витовт по въпросите на вярата. Това е единствената летописна статия, която и според текстовете от първата, т.е. кратката редакция, и според текстовете от втората, или разширената редакция, предлага информацията в еднакъв обем с малко на брой разночетения. В повечето летописи тя е поместена под 1417 г. (или 1418 г.) и смисълът ѝ е един и същ: Цамблѡкъ увещава литовския княз да се откаже от католическата („лятската”, т. е. полската или латинската) вяра и да приеме православната („грѣцката”) вяра. Княз Витовт, чието римофилство било твърде прагматично и подчинено на политическите му интереси, прави уговорката, че ако Цамблѡкъ обори папата и неговите мъдреци в учението им за вероизповеданието, самият Витовт и поданиците му ще преминат към православието. Ако обаче Цамблѡкъ не успее да стори това, всички православни поданици на Литва ще трябва да преминат към католическата („немската”) вяра. Спорът между двамата завършва с изпращането на Цамблѡкъ в Рим за диспут с папата. Ето в успореден план въпросната летописна статия от представителните паметници на двете редакции:

Първа (кратка) редакция

Московски летописен свод от края на XV в. (1479—1480)

Григорей Цамѣблѡкъ митрополитъ, поставленъи от Витовта, рече к великому князю Витовту: „Что ради ты, княже, въ Лятъскои вѣре, а не в православной вѣре христіанскои.” И отвѣща ему Витовтъ: „Яще хоцеші, не токмо мене видѣти во своєи вѣре православной, но и всѣхъ людеи невѣрныхъ моея земли Литовскыя, и то иди в Рим и имѣи проу съ папою и съ его мѣдрецы, и аще ихъ преприши, то мы вси христіаніа бѣдемъ, аще ли не преприши, то всѣхъ христіанъ ваша вѣры, иже въ моеи земли, имамъ превратити въ свою

Втора (разширена) редакция

Илюстриран летописен свод от 60-те — 70-те години на XVI в.

Б лѣт(о) СЦКС. Сентавѣр.

Григорей Цамѣблѡкъ, поставленъи в Киевѣ митрополитъ Китоѡтовымъ избраніемъ, реч(е) к великому князю Китоѡтоу Кестоуевичю: „Что ради ты, княже, в лѣцкомъ законѣ, а не въ греческомъ.” Г(лаго)ла емуѡ Китоѡтъ: „Яще хоцєши не токмо мене єдинаго видѣти въ греческомъ законѣ, но и всѣхъ людїи моея земли Литовскїа, да идеши в Римъ и приши сѣ с папою и съ его мѣдрецы, и аще ихъ преприши, и мы вси въ греческомъ законѣ и швѣчанъ бѣдемъ, аще ли не преприши ихъ, имамъ вси люди своєа земли греческаго закона

вѣру Немецкую.” И посла его в Рим
с панъ своими.³⁰

къ свои законъ немецкѣи преврати-
ти”. И посла его в Римъ с панъ
своими къ папѣ.³¹

След летописната статия за избирането на Григорий Цамблак за киевски и литовски митрополит статията за спора му с княз Витовт по въпросите на вярата е второто обединително звено между летописите от първата и втората група, тъй като тя се явява най-устойчивото известие, срещащо се както в редица местни летописи, така и във всички летописи и летописни сводове с общоруски характер. По всичко изглежда, че то визира изпращането на Григорий Цамблак на Констанцкия събор, в чиито заседания той участва по волята на княз Витовт от февруари до май 1418 г.³² Според руските летописци обаче католическият форум заседава в Рим, а не в германския град Констанц, поради което и диспутът на Цамблак с папата трябва да се състои в Рим. Въпреки това съобщението за спора между православния митрополит Цамблак и католика Витовт е отглас от дискусиите по верските въпроси между православни и католици, които дават облика на Констанцкия събор в продължение на цели четири години (1414—1418).

Руските летописи не отразяват самото участие на Григорий Цамблак в работата на Констанцкия събор, но се интересуват от неговото завръщане и затова точно след година отбелязват специално това събитие. Известието и в двете летописни редакции е твърде лаконично, но между кратката и разширената съществува немаловажен различителен детайл:

Кратка редакция

Московски летописен свод от края на XV в. (1479 — 1480 г.)
(6926) Митрополитъ Григорей Цамѣблакъ прииде из Рима в Литву.³³

Разширена редакция

Илюстриран летописен свод от 60-те — 70-те години на XVI в.
Къ лѣто 6927. Сѣнтѣвра. Митрополитъ Григорей Цамѣблакъ прииде в Литву, бывъшїи в Риме и къ Константинѣ градѣ.³⁴

Докато за съставителите и редакторите на Московския летописен свод от края на XV в. и на сродните му летописи, съдържащи кратката редакция на летописните статии за Цамблак, е от значение да отбележат завръщането му в Литва, след като е бил само в Рим, за съставителите и редакторите на Никоновата летопис и Илюстрирания летописен свод, които представят разширената редакция на същите летописни известия, по-важно е било да свидетелстват, че Цамблак се връща в Литва след пребиваване в Рим и в Констанц. Под споменатия от тях град Константин най-вероятно се има предвид именно германският град Констанц, а не Константинопол, както смятат някои изследвачи³⁵. По-добрата осведоменост на създателите на Никоновата летопис, която пък от своя страна ляга в основата на Илюстрирания летописен свод, се дължи на обстоятелството, че те са имали възможност да използват освен съществуващите

вече местни и общоруски летописи и богатия архив на московската митрополия. А в него, по всичко изглежда, е имало сведения и за участието на Григорий Цамблак в Констанцкия събор.

Последното известие, което руските летописи съдържат за Григорий Цамблак, се отнася за неговата смърт. Досега тя най-често се документираща с една приписка към четвороевангелие от XVI в., намиращо се в манастира „Св. Павел“ на Атон. На последния лист на ръкописа е отбелязано: „Къ лѣто СЦКН (6928-5508=1420), инд. ГГ. Прѣстави се митрополитъ Російскій Григоріа Цамблака“³⁶. Въз основа на тази лаконична бележка повечето от биографите на Цамблак приемат, че той умира през 1420 г., като за мястото на неговата смърт се изказват най-различни предположения. Позната е обаче и тезата на А. И. Яцимирски, според когото след завръщането си от Констанцкия събор през 1418 г. Григорий Цамблак се оттегля в молдовския манастир Нямц, където под монашеското име Гавриил живее още около 30 години. Яцимирски отнася неговата смърт към 1450 г.³⁷ Истина е, че тезата на Яцимирски не намира широк прием в научната литература, тъй като е разкритикувана още през 1947 г. от Емил Турдяну³⁸.

Руските летописи в сравнение с „атонската“ приписка внасят повече конкретност и позволяват да се реши въпросът не само за годината, но и за мястото на Цамблаковата смърт. Летописната статия, известяваща за нея, според кратката и разширената редакция гласи:

Кратка редакция

Московски летописен свод от края на XV в.

Тое же зимѣ умре Григорей митрополитъ Цамблакъ на Кіевѣ.³⁹

Разширена редакция

Илюстриран летописен свод от XVI в.

Тоя же зимѣ оумре Григорей митрополитъ Цамблакъ на Кіевѣ, родомъ колгарины, книженъ зѣло, изоучень оубо въ книжномъ оудрости величїи из дѣтства, и мно҃го писанїа сотвори въ остави.⁴⁰

В повечето летописи, представящи и двете редакции, статията за Цамблаковата смърт е поставена под година СЦКЗ (6927-5508=1419), като е внесено уточнението „тоя же зимѣ“, т. е. „същата зима“. Непосредствено преди това известие в Никоновата летопис е поместен разказ за чумна епидемия в Киев през същата година: „Тоѣ же зимѣ морѣ выстѣ въ Кіевѣ и во всѣхъ странахъ тамо великѣ зѣло“⁴¹. Може би Цамблак умира през февруари — март 1420 г., тъй като известието за смъртта му в Никоновата летопис е поставено между летописните известия за 25 февруари и за 9 април. Като се съгласуват тези летописни вести с данните от приписката към Светопаоловското четвороевангелие, трябва да се направи изводът, че Григорий Цамблак умира в Киев през зимата на 1419—1420 г. (февруари — март), най-вероятно по време на разразилата се там чумна епидемия.

Разширената редакция на летописната статия за смъртта на Григо-

рий Цамблак, поместена в Никоновата летопис и Илюстрирания летописен свод, съдържа и други вести от първостепенна важност за Цамблаковата биография. Най-напред трябва да се отбележи категоричното и недвусмислено определение на народностната принадлежност на Григорий Цамблак — „родомъ болгаринъ”. Както беше неведнъж посочвано, в абсолютно всички руски летописи — местни и общоруски — името на Григорий Цамблак се придружава с народностното пояснение „болгарина”, което от някои предубедени хора би могло да се изтълкува и като прозвище. Съставителите и редакторите обаче на най-авторитетните руски исторически паметници — Никоновата летопис от 20-те — 30-те години на XVI в. и Илюстрирания летописен свод от 60-те — 70-те години на XVI в. — предварително изключват каквато и да било предубеденост или тенденциозност и не оставят място за никакви съмнения и спорове относно българския народностен произход и българската народностна принадлежност на Григорий Цамблак. В цитираното по-горе известие за неговата смърт летописците внасят още по-голяма точност и конкретност, придружавайки името му с ясното определение „родомъ болгаринъ”. Като се има предвид, че в научната литература за този бележит писател в продължение на последните два века се срещат най-противоречиви мнения и че за него претендират редица балкански, славянски и неславянски народности, руските летописи наред с редица други извори по безспорен начин потвърждават наложилото се вече в науката мнение за българския народностен произход и българската народностна принадлежност на Григорий Цамблак.

Никоновата летопис и Илюстрираният летописен свод подкрепят и допълват познатите и от други документи сведения за широката образованост и писателска продуктивност на Цамблак. Известието за неговата смърт в тях е последвано от висока, по същество вярна за него оценка като мъж, „образован много, изучен на всякаква книжовна мъдрост от детство, оставил много сътворени от него писания”.

Изложените тук наблюдения над изключително богатата летописна традиция в средновековна Русия дават основание да се заключи, че на българина Григорий Цамблак, ръкоположен за киевски и литовски митрополит, отделят значително място както редица местни летописи, така и почти всички общоруски летописни сводове. Въпреки сложното движение на информацията в тях в резултат на взаимопроникване и влияние, на интерполации и съкращения, на политически и религиозни съображения, на съставителски и редакторски предпочитания, текстологическата работа и проучванията върху основните групи и редакции очертават една солидна изворова база с надеждна документална стойност. Благодарение именно на староруските летописи последният период в живота и дейността на Цамблак — руският — се оказва най-добре документируаният и в сравнение с българския, сръбския и румънския период е и най-богатият на житейски и творчески дела. Староруските летописи обаче с извънредно богатата си информация позволяват да се уточнят и

други важни моменти от биографията на Григорий Цамблак, поради което трябва да се признаят за първостепенни по важност извори за писателя. Те задължително трябва да се използват при осветляване на цялостната административно-църковна, обществено-политическа и литературно-творческа дейност на Цамблак.

БЕЛЕЖКИ

¹ За значението на староруските летописи вж. в: История русской литературы X—XVII веков. Под ред. Д. С. Лихачева. М., 1980, с. 300.

² Епископ Нестор. Руски летописни известия за Киевско-литовския митрополит Григорий Цамблак (1414—1419). Текстове и коментари. — Търновска книжовна школа. Т. 3. Григорий Цамблак. Живот и творчество. С., 1984, с. 340—346.

³ Вж. Н. Дончева-Панайотова. Руският илюстриран летописен свод от XVI век за Григорий Цамблак. — Търновска книжовна школа. Т. 4. Културно развитие на българската държава (краят на XII—XIV век). С., 1985, с. 76—84.

⁴ ПСРЛ, Т. XXXV, Летописи Белоруско-Литовские, М., 1980, с. 33, 55, 73, 106, 140, 161, 209, 230. По-късните литовски и белоруски летописи, каквито са Литовската и Жмойтската хроника (от 40-те години на XVIII в.), Хрониката на Биховец (от XVII в.), Баркулабовската летопис (от първата половина на XVII в.), Летописите на Аверка и на Пащирни (от втората половина на XVIII в.), не съдържат абсолютно никакви сведения за Григорий Цамблак, макар да проследяват историята на Великото Литовско княжество (наричано в тях Литовско, Руско, Жемоитско, Жмойтско) и на отделни местности на Беларус. Най-вероятно причина за това е късният им произход, както и обстоятелството, че в тях се проследява предимно историята на отделни градове. Вж.: ПСРЛ, Т. XXXII, Хроника Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Пащирного. М., 1975.

⁵ ПСРЛ, Т. XXXV, с. 33, 35.

⁶ Н. Дончева-Панайотова. Кога и къде е написано „Похвално слово за Кириак“ от Григорий Цамблак. — Литературна мисъл, 1976, кн. 1, с. 150—155.

⁷ ПСРЛ, Т. XXXV, с. 33.

⁸ ПСРЛ, Т. XX, Львовская летопись. Ч. I. СПб., 1910, с. 230; Краткая Киевская летопись от начала земли Русской. М., 1876, с. 137. Синопис. Киев, 1861, с. 90.

⁹ Синопис или краткое описание от различных летописцев о начале словенского народа..., СПб., 1762, с. 185.

¹⁰ ПСРЛ, Т. IV—IV.V. Новгородские и Псковские летописи. СПб., 1848; ПСРЛ, Т. V—V.VI. Псковские и софийские летописи. СПб., 1851; ПСРЛ, Т. XXXIII, Холмогорская летопись. Двинский летописец. Л., 1977.

¹¹ ПСРЛ, Т. II, Новгородские летописи, СПб., 1841, с. 106—109; ПСРЛ, Т. III, Новгородские летописи, СПб., 1841, с. 135; ПСРЛ, Т. IV, IV.V. Новгородские и Псковские летописи, СПб., 1848, с. 259, 418—420; ПСРЛ, Т. VI, VI. Софийские летописи, СПб., 1853, с. 140—141; ПСРЛ, Т. XXXIII, Холмогорская летопись. Двинский летописец, Л., 1977, с. 96.

¹² ПСРЛ, Т. XXIII, Ермолинская летопись, СПб., 1910, с. 145—146; ПСРЛ, Т. XXVII, Никаноровская летопись, М.-Л., 1962, с. 98—99.

¹³ ПСРЛ, Т. XXV, Московский летописный свод конца XV века, М.-Л., 1949, с. 242 — 44.

¹⁴ ПСРЛ, Т. XXVIII, Летописный свод 1497. Летописный свод 1518 года, М.-Л., 1963 г., с. 93—95.

¹⁵ Пак там, с. 259—261.

¹⁶ ПСРЛ, Т. XXI, Книга степенная царского родословия, ч. 2, СПб., 1913, с. 478 — 480.

¹⁷ ПСРЛ, Т. VIII, Продолжение летописи по Воскресенскому списку, СПб., 1859, с. 88—90.

¹⁸ ПСРЛ, Т. IV, ч. 1, вып. II, Новгородская IV летопись, Л., 1925, с. 414, 418—420, 424, 426.

¹⁹ ПСРЛ, Т. XXXIV, Пискаревский летописец, М., 1978, с. 160—162.

²⁰ ПСРЛ, Т. XI, XII, Патриаршая или Никоновская летопись, СПб., 1897, 1901; М., 1965, с. 224—230, 233—235.

²¹ Лицсва печатно издание на свода. Десетте му ръкописни тома се намират в различни руски книгохранилища, поради което заслужава да се посочат всичките:

1) Хронограф ГИМ („Музейски сборник”, ГИМ, Муз. № 358);

2) Хронограф БАН (17.17.9);

3) Хронограф ГПБ (F.IV.151);

4) Голицински том (ГПБ, F.IV.225);

5) Лаптевски том (ГПБ, F.IV.233);

6-7) Древен летописец (Остермановски летописец)—2 тома (БАН, № 31.7.30, т. 1,2);

8) Шумиловски том (ГПБ, F.IV.232);

9) Синодална летопис („Никонова с рисунки”, ГИМ, Син. № 962);

10) Царствена книга (ГИМ, Син. № 149).

Вж.: Б. М. К л о с с. Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков, М., 1980, с. 206.

²² Б. М. К л о с с. Пос. съч., с. 81 и сл.

²³ Пак там, с. 95.

²⁴ Въпросът за изворите на Никоновата летопис е разработен

²⁵ Б. М. К л о с с. Пос. съч., с. 206—265.

²⁶ Двата тома на Царствения летописец, наричани и Остерманови, под № 31.7.30 (предишен № Осн. 131) се съхраняват в Санктпетербургската академична библиотека, в която постъпват през 1743 г. в състава на ръкописната сбирка на А. И. Остерман. Вж.: В. Ф. П о к р о в с к а я, А. И. К о п а н е в, М. В. К у к у ш к и н а, М. Н. М у р з а н о в а. Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР, т. 3, вып. I (Хронографы, летописи, степенные разрядные книги), изд. 2ое, дополнение, М.-Л., 1959, с. 357—360.

²⁷ Вж. Н. Д о н ч е в а-П а н а й о т о в а. Руският илюстриран летописен свод от XVI в. за Григорий Цамблак. — Търновска книжовна школа. Т. 4. Културно развитие на българската държава (краят на XII—XIV век). С., 1985, с. 76—84.

²⁸ Първата редакция на статиите за Цамблак в общоруските летописи и летописни сводове тук е представена от Московския летописен свод от края на XV в. (1479-1480 г.), който като едно от най-ранните произведения на московското летописание с общоруски характер слага отпечатък върху всички следващи летописи. Ср. ПСРЛ, Т. XXV, Московский летописный свод конца XV века, М.-Л., 1949, с. 242.

²⁹ Текстове на летописните статии от втората редакция, представена в Никоновата летопис и Илюстрирания летописен свод, са напълно еднакви. Тук се цитира по втория Остерманов том на Илюстрирания летописен свод съхраняван в Санктпетербургската академична библиотека под №31.7.30 (предишен №Осн.131).

³⁰ ПСРЛ, Т. XXV, с. 243.

³¹ БАН — Санкт Петербург, ркпс. № 31.7.30 (предишен № Осн. 131), Т. II, рис. №№ 1520, 1521.

³² Г. П ъ р в е в. Константишкият събор (1414—1418) и участието на Григорий Цамблак в него. — Търновска книжовна школа. Т. 2. Ученици и последователи на Евтимий Търновски. С., 1980, с. 484—500.

³³ ПСРЛ, Т. XXV, с. 244.

³⁴ Вж. бел. 31, рис. № 1530.

³⁵ Епископ Нестор. Пос. съч., с. 342.

³⁶ Й. И в а н о в. Български старини из Македония. С., 1931, с. 277; Преди това приписката е обнародвана от К. П. Д м и т р и е в П е т к о в и ч. Обзор Афонских древностей. СПб., 1865, с. 33; А р х и м. Л е о н и д. Славяно-сербские книгохранилища на Святой Афонской горе. М., 1875, с. 38.

³⁷ А. И. Я ц и м и р с к и й. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжковой деятельности. СПб., 1904, с. 213—306.

³⁸ E. T u r d e a n u. La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains. Paris, 1947.

³⁹ ПСРЛ, Т. XXV, с. 244.

⁴⁰ БАН — Санкт Петербург, ркпс. № 31.7.30, рис. 1539.

⁴¹ ПСРЛ, Т. XI, XII. Патриарший или Никоновская летопись. СПб., 1897, 1901; М., 1965, с. 235.